

Sohibjon H. UMMATALIEV,
*Doctoral Student of IRCICA Department of
Islamic History and Source Studies of the
International Islamic Academy of Uzbekistan.
A.Kadiri str. 11, 100011, Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: Sohibjonummataliyev91@gmail.ru*

АҲМАД АЛ-БАЛАЗУРИЙНИНГ ИЛМИЙ МЕРОСИ ҲАҚИДА

О НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ АХМАДА АЛЬ-БАЛОЗУРИ

ABOUT THE SCIENTIFIC HERITAGE OF AHMAD AL-BALAZURI

КИРИШ

VIII–IX асрларда аббосийлар давлатида тафсир, калом, ҳадис, фикҳ илмлари қаторида тарих илми ҳам шаклланди. Бу даврда яшаган муаррихлар асосан тарихни ўрганишда баён услубидан фойдаланган. VII аср воқеалари ровийлар орқали етиб келган оғзаки ҳикоялар асосида баён этилади. Мазкур хабарлар аксарият ҳолларда уламолар ва турли диний фирқа – гуруҳ вакиллари томонидан жамланганлиги сабабли уларга ортикча субъектив талқин берилган. Шунинг учун VIII–IX асрларда ёзилган тарихий манбаларни ўрганишда муаллифнинг қайси диний гуруҳлар, ижтимоий табақаларга тегишли эканлигига алоҳида эътибор бериш зарур, чунки муржийлар, умавийлар, шиалар, аббосийлар, хорижийлар ва бошқа ҳарбий-диний гуруҳларга мансуб муаллифлар томонидан ёзилган манбалар ўртасидаги тафовутли маълумотларни қиёсий ўрганиш ҳақиқий воқеликни тиклашда катта аҳамиятга эга (Б. Абдуҳалимов, 2004).

Илк ислом тарихини ўрганишда Муҳаммад ибн Исҳоқ ал-Маданий (699–769), Абдулмалик ибн Ҳишом (ваф. 833), Муҳаммад ибн Умар ал-Воқидий (747–823), Али ибн Муҳаммад ал-Мадоиний (752–843), Муҳаммад ибн Саъд (784–845), Халифа ибн Ҳайёт (ваф. 854) каби тарихчиларнинг асарларини санаб ўтиш мумкин (Қ. Зоҳидов, 2013).

Аҳмад ибн Яхё ибн Жобир ибн Довуд ал-Котиб ал-Бағдодий ал-Балазурий аввалгилардан бўлиб арабларнинг фатҳ урушлари ҳақида ҳикоя қилувчи махсус тарихий асар ёзган. Балазурийнинг асл

келиб чиқиши форс бўлган, деб тахмин қилинади. У шоир ва тарихчи ровий бўлган, кўп ҳажвий шеърлар ёзган. Унинг Жобир исмли бобоси араб тилини яхши билган ва Миср ҳукмдорининг котиби бўлиб хизмат қилган. Аҳмад ибн Яхё аббосийлар давлати пойтахти Бағдод шаҳрида туғилиб ўсган. Унинг куняси “Абул-Аббос”, “Абу Жаъфар”, “Абул-Ҳасан” ёки “Абу Бакр” бўлган (ан-Надим, 1997).

АСОСИЙ ҚИСМ

Ўрта аср тарихчиларидан Муҳаммад ибн Абдус ал-Жаҳшиёрий (ваф. 943) “Китаб ал-вузаро вал-кутуб” (ал-Жаҳшиёрий, 1988), Абул-Ҳасан Али ибн ал-Ҳусайн ал-Масъудий (896–957) “Муруж аз-заҳаб” (ал-Масъудий, 2005), Муҳаммад ибн Исҳоқ ан-Надим (ваф. 990) “ал-Фихрист” (ан-Надим, 1997), Али ибн Ҳусайн ибн Асокир (1105–1176) “Дамашк тарихи” (Асокир, 1995), Ёкут ибн Абдуллоҳ ал-Ҳамавий (1178–1229) “Муъжам ал-удабо” (ал-Ҳамавий, 1993), ибн ал-Адим исми билан танилган Камолиддин Умар ибн Аҳмад (1192–1262) “Буғя ат-талаб фи тарихи Ҳалаб” (ал-Адим, 2008), Шамсиддин Заҳабий (1274–1348) “Сияр аълам ан-Нубала” (Заҳабий, 2006), Муҳаммад ибн Шокир ал-Кутбий (1287–1363) “Фават ал-вафаёт” (ал-Кутбий, 1973), Салоҳиддин ас-Сафдий (1296–1363) “Китаб ал-вафий бил-вафёт” (ас-Сафдий, 2000), Исмоил ибн Касир ад-Димашкий (1301–1372) “ал-Бидая ван-ниҳая” (ибн Касир, 1997), Ҳожи Халифа (1609–1657) “Кашф аз-Зунун” (Ҳожи Халифа, 1981), Ибн Ҳажар ал-Асқалоний (1371–1449) “Лисон ал-мийзон” (ал-Асқалоний, 2002) каби китобларида Балазурий ҳақида маълумот берилган.

Ёкут ал-Ҳамавий хабар беришича, тарихчи ҳақида Абу Бакр ас-Сулий (880–947)нинг “ал-Вузаро” асарида ҳам маълумот келтирилган (ал-Ҳамавий, 1993). Бироқ тадқиқот давомида асарнинг қўлёзма ёки замонавий нусхаси учратилмади. Абу Бакр ас-Сулий ўзи надим вазифасида ишлаган (ал-Бағдодий, 2001), ва ўзидан олдинги надимлар ҳақида, жумладан, ал-Балазурий тўғрисида “ал-вузаро” асарида маълумот берган. Илк ўрта аср тарихчиларидан Абу Убайдуллоҳ Муҳаммад ибн Имрон ал-Марзбоний (910–994) ҳам “Муъжам аш-шуаро” (ал-Марзбоний, 2006) асарида ал-Балазурий ҳақида зикр қилган. Бироқ асарнинг Аҳмад ибн Яхё ҳаётига оид қисмлари асарнинг мавжуд қўлёзма ва замонавий нусхаларидан

Аннотация: Мақолада IX асрда араб халифалигидаги илмий муҳит хусусан, бу даврда тарих илми ҳақида сўз боради. Аҳмад ал-Балазурий ҳам мазкур асрда яшаган ижодкорлардан бири бўлиб, тарих ва адабиёт соҳаларида илмий фаолият олиб борган. Мақолада Аҳмад ибн Яҳё ал-Балазурий ҳаёти ҳақида маълумот берган тарихчилар, уларнинг асарлари, ал-Балазурий нисбасининг келиб чиқиши, у ҳақида тарихчи ва тадқиқотчиларнинг хулосалари, ушбу нисба билан ўрта асрларда ижод қилган олимлар, Аҳмад ал-Балазурийнинг Бағдоддаги фаолияти, устозлари ва шогирдалари ҳақидаги маълумотлар, тарихчининг илм олиши учун Шомга бориши, у ердаги устозлари, сўнг Бағдодга қайтиши ва халифа саройида надимлик вазифасида ишлаши каби масалалар ёритилган. Шунингдек ал-Балазурийнинг илмий фаолияти, унинг “Футуҳ ал-булдон”, “Ансоб ал-ашроф”, “Аҳду Ардашер” каби асарлари тўғрисида маълумот берилган. Аҳмад ал-Балазурийнинг туғилиши, Шомга сафар қилиши, у ердан қайтиши каби воқеаларнинг вақти ўрганилган манбаларда аниқ кўрсатилмаганлиги сабабли қиёсий таҳлил қилиниб, тахминий сана қайд этилди. Алломанинг бугунги кунгача етиб келган ва замонавий наирда чоп қилинган “Футуҳ ал-булдон” ва “Ансоб ал-ашроф” асарларига алоҳида урғу берилди. Уларнинг мавзуси таркибий қисмлари, Ғарб ва Шарқ тадқиқотчилари томонидан ўрганилиши, қўлёзмалари, наирлари ва таржималари ҳақида сўз юритилди.

Калит сўзлар: Илк ислом тарихи, ал-Балазурий, ал-Масъудий, фатҳ, Муҳаммад ибн Исҳоқ ан-Надим, Ибн Асокир, нисба, Ёқут Ҳамавий, *Semecarpus anacardium*, халифа Маъмун, шеър, ҳадис илми, Ироқ, Шом, халифа Мутаваккил, надим, Футуҳ ал-булдон, Ансоб ал-ашроф.

Аннотация: В статье рассматривается научная среда Арабского халифата IX века, особенности исторической науки этого периода. Ахмад аль-Балазури один из творческих людей, живших в этом столетии и осуществлявших научную деятельность в области истории и литературы. В статье приводятся сведения о жизни Ахмада ибн Яхья аль-Балазури, его трудах, этимологии имени ал-Балазури, выводах историков и исследователей о нем, ученых, творивших в средние века с таким титулом - ал-Балазури, деятельность Балазури в Багдаде, его наставники и ученики. Также в статье говорится о поездке историка в Сирию в целях обучения, его учителях там и последующем возвращении в Багдад, где он работал в должности «надима» при дворце халифа. Также, в статье освещается научная деятельность Балазури, в частности: «Футуҳ ал-булдон», «Ансоб ал-ашроф», «Аҳду Ардашер». Дата рождения Ахмада ал-Балазури, его путешествия в Дамаск и возвращения оттуда в изученных источниках не уточняется, поэтому был проведен сравнительный анализ и зафиксирована приблизительная дата. Особое внимание уделялось «Футуҳ аль-Булдон» и «Ансоб аль-Ашраф», которые сохранились до наших дней и опубликованы в современных изданиях. Обсуждались составляющие их части, их изучение западными и восточными учеными, а также их рукописи, публикации и переводы.

Ключевые слова: Ранняя исламская история, ал-Балазури, ал-Масъуди, покорение, Муҳаммад ибн Исҳоқ ан-Надим, ибн Асокир, относительность, Ёқут Ҳамавий, *Semecarpus anacardium*, халиф Маъмун, стих, наука хадисов, Ирак, Шам (Сирия), халиф Мутаваккил, надим, Футуҳ аль-булдон, Ансоб аль-Ашраф.

Abstract: The article deals with the scientific environment of the Arab Caliphate in the ninth century, especially the history of this period. Ahmad al-Baladhuri was also one of the most influential scholars of the century, who worked in the fields of history and literature. In the article, historians who gave information about the life of Ahmad ibn Yahya al-Baladhuri, their works, the origin of the al-Baladhuri ratio, the conclusions of historians and researchers about it, the scholars of the Middle Ages with the same nisbah, Ahmad al-Baladhuri's scholarly activities in Baghdad, his teachers and students, the historian's trip to Damascus while seeking knowledge, his teachers there, and then his return to Baghdad, and his work as a nadim in the caliph's palace.

There is also information about al-Baladhuri's scholarly activity, his works such as «Futuh al-Buldan», «Ansab al-ashraf», «Ahdu Ardasher». The date of Ahmad al-Baladhuri's birth, his journey to Damascus, and his return from there were not specified in the sources studied, so a comparative analysis was made and an approximate date was recorded. Special emphasis was placed on Futuh al-Buldan and Ansab al-Ashraf, which have been preserved to the present day and have been published in modern editions. The article discusses the components of their subject, their study by Western and Eastern scholars, and their manuscripts, publications and translations.

Keywords: History of early Islam, al-Baladhuri, al-Mas'udi, conquest, Muhammad ibn Ishaq an-Nadim, Ibn Asakir, nisbah, Yaqut al-Hamawi, *Semecarpus anacardium*, Caliph Ma'mun, poetry, science of hadith, Iraq, Sham, Caliph Mutawakkil, Nadim, Futuh al-buldan, Ansab al-Ashraf.

топилмади (ал-Марзбоний, 2006). Аҳмад ибн Яҳё ал-Балазурий ҳаёти бир неча тарихчиларнинг асарларида келтирилиши унинг қанчалик ишончли тарихчи эканлигини кўрсатади.

Ўрта асрларда тарихий мавзуда кўплаб асарлар ёзилган. Бироқ уларнинг ижоди маълум бир гуруҳ ва жамоа манфаатини ақс эттирганлиги учун кейинги даврларда асар ва унинг муаллифи эътибордан четда қолган. Ал-Балазурий асари эса, ҳеч қандай гуруҳ мафқураси учун хизмат қилмаган. Шунинг учун тарихчилар барча даврларда унинг асарларидан фойдаланган ва тазкира асарларида тарихчи ҳаётига оид маълумотлар баён қилинган.

Аҳмад ибн Яҳёнинг “ал-Балазурий” нисбаси тўғрисида турли маълумотлар учратиш мумкин. Ибн ан-Надим уни балазур (بلاذور) меваси номи билан боғлаган. Аҳмад ибн Яҳё умрининг охирида касалликка чалинган ва шифо топиш учун балазур мевасидан истеъмол қилган. Бироқ у Аҳмадга салбий таъсир қилган ва шу сабабли васваса ва рухий тушқунликка тушган. Шунинг учун у “ал-Балазурий” деб ном олган (ан-Надим, 1997). Ибн Асокир, ибн ал-Адим ва ибн Касир Аҳмад ибн Яҳё ҳаётининг охирида рухий тушқунликка тушганлигини айтган. Лекин балазур меваси ёки “Балазурий” нисбаси ҳақида маълумот бермаган. Ёқут Ҳамавий маълумотига кўра, балазур мевасини Аҳмад ибн Яҳёнинг бобоси Жобир ибн Довуд истеъмол қилган ва “Балазурий” деган ном олган (ал-Ҳамавий, 1993). Демак, “Балазурий” нисбаси Аҳмад ибн Яҳёга ота боболаридан мерос бўлиб қолган. Муҳаммад ибн Шокир ал-Қутбий ва ибн Ҳажар Асқалоний ҳам Ибн ан-Надим каби фикр билдирган.

Бугунги кунда балазур дарахти “*Semecarpus apacardium*” (“ёнғоқ дарахти”) деб номланади. Дарахт Ҳимолай тоғларида ва Ҳиндистоннинг иссиқ минтақаларида табиий ҳолда ўсади. Балазур дарахти мевасидан кир ювиш воситаларини тайёрлашда фойдаланилади. XVI асрда кимёвий ўғит сифатида ишлатилган. “*Semecarpus apacardium*” европаликлар томонидан “маркировка ёнғоғи” деб номланган. Меваси пишганда ёқимли ва ширин бўлади, аммо қора мева заҳарли бўлиб, уни истеъмол қилса ёки унинг қатрони терига тегса, кучли аллергия реакцияга сабаб бўлади. У овқат ҳазм қилиш тизими билан боғлиқ касалликларни даволаш ва балғамни мувозанатлаш учун ишлатилади. Шунингдек, у ақлий ва жисмоний қувватни ошириш хусусиятига эга. Қизил-тўқ сарик қисми

ийгилиб, қуёшда қуритилади. У ярим қуритилганидан кейин истеъмол қилинади (Puri, 2003).

Тарих фанлари номзоди Г. Гоипов IX–X асрларда Тохаристоннинг Боғлон вилоятида “Баладур” номли жой бўлганини айтиб, Аҳмад ибн Яҳёнинг бобоси шу минтақадан Бағдодга кўчиб борганлигини ва шундан сўнг унга ва унинг авлодларига “Баладурий” нисбаси берилганини зикр қилган (Г. Гоипов, 1987). Бироқ бу фикр илмий асосга эга эмас. Чунки ўрта аср тарихчиларидан бирортаси “Балазурий” нисбасини жой номи билан боғламаган. Иккинчидан, барча тарихий асарларда “ал-Балазурий” нисбаси қайд этилган. Агар ҳудудга нисбатан ном берилганида ал-Баладурий шаклида келиши керак эди.

Ўрта асрларда “Балазурий” нисбаси билан ижод қилган бошқа олимлар ҳам бўлган. Масалан Абу Муҳаммад Аҳмад ибн Муҳаммад ат-Тусий ал-Балазурий (ваф. 950) мазкур нисбада ижод қилган. У ҳадис илми ва ваъз-насихатда ўз даврнинг кўзга кўринган олимларидан бўлган (Самъоний, 1988). Бироқ манбаларда унинг нима сабабдан ал-Балазурий нисбасини олгани айтилмаган. Шамсиддин Заҳабий ва Абу Саъд ас-Самъоний (1113–1166) Аҳмад ибн Яҳёни “катта Балазурий”, Абу Муҳаммад Аҳмад ибн Муҳаммадни “кичик Балазурий” деб номлаган. Бироқ манбаларни ўрганиш давомида улар ўртасида қариндошлик ёки бошқа тарафдан боғлиқлик кузатилмади.

Шундай қилиб, “ал-Балазурий” нисбаси ўсимлик номидан олинган деб айтиш мумкин. Чунки деярли барча ёзма манбаларда шу маълумот келтирилган. Бироқ уларда ўсимликни ким истеъмол қилганлиги борасида яқдил фикр мавжуд эмас. Бундан ташқари ўсимликка соҳа мутахассислари берган таъриф ҳам унинг инсонга салбий таъсири борлигини тасдиқлайди. Бироқ унинг фойдали жиҳати эътиборга олиниб, истеъмол қилинган. Шунингдек, “ал-Балазурий” нисбасида Аҳмад ибн Яҳёдан бошқа олимлар ҳам машҳур бўлган.

МУҲОКАМА

Аҳмад ибн Яҳё ал-Балазурий туғилган сана манбаларда аниқ келтирилмаган. Бироқ Ибн Асокир берган маълумот ал-Балазурийнинг милодий VIII аср охири ёки IX аср бошида Бағдодда туғилганига гувоҳлик беради. Тарихчи

Ибн Асокир “Тариху мадинати Димашк” асарида Аҳмад ибн Яҳё халифа Маъмун (813–833)ни мадҳ этувчи шеърлар ёзганини айтади (Асокир, 1995). Ўша даврда халифа саройида шоирлик даражасига эришиш учун камида 20 ёш ёки ундан каттароқ бўлиш кераклиги инобатга олинадиган бўлса, ал-Балазурий VIII аср охири ёки IX аср бошларида туғилган. Г. Гоипов шунга таяниб ал-Балазурий тахминан 810–812 йилларда таваллуд топганини айтади (Г. Гоипов, 1987).

Аҳмад ибн Яҳё отаси ва бобоси сингари аббосийларнинг Бағдоддаги саройида юкори мавқега эга бўлган. Тарихчи мазкур шахарда Аффон ибн Муслим (752–835), Аҳмад ибн Иброҳим ад-Даруқий (784–860), Муҳаммад ибн ас-Соббах ад-Давлоний (768–841), Али ибн ал-Мадиний (778–844), Абдуллоҳ ибн Солиҳ ал-Ажалий (798–875), Абу Убайд ал-Қосим ибн Саллом (774–838), Али ибн Муҳаммад ал-Мадоиний (752–843), Усмон ибн Аби Шайба (ваф. 853), Мусъаб аз-Зубайрий (773–851), ал-Воқидийнинг котиби Муҳаммад ибн Саъд (784–845), Абдул-Аъла ибн Ҳаммод (ваф. 851), Муҳаммад ибн Хотам ас-Самин (ваф. 849), Аббос ибн Ҳишом ал-Калбий (ваф. тахм. IX аср), Аббос ибн ал-Валид ан-Нурсий (ваф. 852), Шайбон ибн Фаррух (757–850), Абдул-Ваҳид ибн Ғиёс (ваф. 854), Амр ибн Маймун ан-Нокид (ваф. 849), Исҳоқ ибн Исроил (767–859), Абу Робий аз-Заҳроний (ваф. 848), Халаф ал-Баззор (767–844), Ҳавза ибн Халифа (743–831) ва бошқа олимлардан таълим олди (Ал-Балазурий, 1996). У устозларидан китобат (котиблик), шеър ва насаб илмларини ўрганди. Ал-Балазурий ўзининг илк қасидаларида халифа ал-Маъмун (813–833)ни мадҳ этади (Н. Насруллаев, 2020).

Ал-Балазурий ҳадис илмида ҳам муҳаддислар орасида алоҳида ўринга эга бўлган. Ундан Муҳаммад ибн Халаф ибн ал-Марзбон (ваф. 921)¹, Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Аммор (ваф. 926)², Яъқуб

ибн Наъим ибн Қарқора ал-Арзаний (тахм. ваф. IX аср)³, Абдуллоҳ ибн Аби Саъд (812–887)⁴, Яҳё ибн ал-Мунжим (ваф. тахм. X аср боши)⁵ каби муҳаддислар ҳадис ривоят қилган (Ал-Балазурий, 1996).

Аллома Ироқда ўз даврининг кўзга кўринган уламоларидан илм олганидан сўнг билимини янада зиёда қилиш учун Шомга сафар қилди. Бу даврда Шомда сийрат ва ҳадис илмини тобеинлардан ўрганиб, мазкур илмларда нафақат ўзлари яшаётган ҳудудда, балки ислом дунёсида машҳур бўлган устозлар фаолият юритар эди. Шунинг учун ал-Балазурий илм олиш учун Шомга борди. Тарихчининг қачон сафар қилганлиги ҳақида аниқ маълумот кузатилмайди. Унинг Шомдаги илмий фаолияти тахминан 833–847 йиллар орасида бўлган дейиш мумкин. Чунки Аҳмад ибн Яҳёнинг халифа Маъмун, халифа Мутаваккил (847–861) ва ундан кейинги халифалар даврида Бағдодда бўлганлиги ҳақида маълумот бор. Бироқ халифа Муътасим (833–842) ва халифа ал-Восиқ (842–847) даврида тутган ўрни зикр қилинмаган. Шундан хулоса қилиб айтиш мумкинки, ал-Балазурий мазкур икки халифа даврида Шомда яшаган.

Аҳмад ибн Яҳё илм талабида Шомнинг бир неча шахарларига сафар қилади. Хусусан, Дамашқда Ҳишом ибн Аммор (770–859)⁶, Умар ибн Саъид ад-Димашкий (759–839)⁷, Ҳимсда

³ Яъқуб ибн Наъим ибн Қарқора – муҳаддис ва котиб бўлган. Али Мусо ар-Ризодан ҳадис ривоят қилган ва имомийлик ҳақида асар ёзган.

⁴ Абдуллоҳ ибн Аби Саъд – унинг тўлиқ исми Абдуллоҳ ибн Амр ибн Абдурахмон бўлиб, Абу Муҳаммад ал-Варроқ кунияси билан машҳур бўлган. У Балхда туғилган ва Бағдодда яшаган. Ҳусайн ибн Муҳаммад Марвазий, Муовия ибн Амр, Аффон ибн Муслим, Сулаймон ибн Ҳарб ва бошқалардан ҳадис ривоят қилган. Ундан Абдуллоҳ ибн Аби Дунё, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Бағавий, Муҳаммад ибн Халаф ибн ал-Марзбон ва бошқалар ҳадис ривоят қилган. Абдуллоҳ ибн Аби Саъд Самуррода вафот этган (Хатиб Бағдодийнинг “Тарихи Бағдод” китобидан).

⁵ Яҳё ибн ал-Мунжим – адиб ва мутакаллим. Аксар манбаларда Яҳё ибн Али ал-Мунажжим номи билан зикр қилинган. Аббосий халифалар ва сулола вакиллари надими сифатида фаолият юритган. Халифалардан ал-Муътазид (892–902) ва ал-Муктафий (902–908) даврида надимлик вазифасида ишлаган.

⁶ Ҳишом ибн Аммор ас-Сулламий – ўзи яшаган даврда Дамашқ аҳлининг муфтийси, хатиби ва муҳаддиси бўлган. Имом ал-Бухорий “ал-Жоме ас-Саҳих” китобида, Абу Довуд, ибн Можа ва Абу Исо Термизий Сунаан асарларида ундан ҳадис ривоят қилган. Имом ал-Бухорий ундан тўртта ҳадис ривоят қилган.

⁷ Умар ибн Саъид ад-Димашкий – ахборий. Ундан Мовароуннаҳр ва хуросонлик Муҳаммад ибн Исҳоқ ас-Соғоний (796–883), Аҳмад ибн Мехрон ал-Исбахоний (ваф. 1038), Абдуллоҳ ибн Юсуф ал-Хутталиий (тахм. ваф.

¹ Муҳаммад ибн Халаф ибн ал-Марзбон – Имом, аллома, ахборий. Зубайр ибн Баккор, Аҳмад ибн Мансур ар-Румодий, Муҳаммад ибн Аби ас-Сиррий ал-Аздий ва бошқалардан ҳадис ривоят қилган. Шамсиддин Заҳабий “Сияр аълам ан-нубала” асарида келтиришича Муҳаммад ибн Халаф “Ал-ҳавий фи улум ал-Қуръан”, “Ҳамосийя”, “Ахбор аш-шуаро” каби асарлар ёзган.

² Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Аммор – унинг “Муқотил ат-толибин” номли асари бўлган. Аҳмад ибн Абдуллоҳ Усмон ибн Аби Шайба, Сулаймон ибн Аби Шарх, Исҳоқ ибн Аби Исроил, Муҳаммад ибн Довуд ва бошқалардан ҳадис ривоят қилган.

Муҳаммад ибн Мусоффа ал-Ҳимсий (ваф. 860)⁸, Антокияда Муҳаммад ибн Абдурахмон (ваф. 857)⁹ дан дарс олади (ал-Ҳамавий, 1993).

Ал-Балазурий Шомдан қачон қайтганлиги ҳам манбаларда келтирилмаган. Шундай бўлса-да, тарихчи илм олган шаҳарлар ва у шаҳарлардаги олимлар вафот этган вақтга асосланиб, унинг сафари 857 йилгача давом этган деб айтиш мумкин. Чунки Аҳмад ибн Яҳё таълим олган жой номлари тартибида Антокия охириги ўринда зикр қилинади. Ушбу шаҳарда ал-Балазурийга дарс берган Муҳаммад ибн Абдурахмон 857 йили вафот этган.

Муаррих Шомдан туғилиб ўсган юрти Бағдодга эмас, аббосийлар халифалигининг янги пойтахти Самуррога қайтади. У қайтганида тафсир, ҳадис, насаб илми, шеърият, луғат, нахв илмларидан чуқур билимга эга эди. Ал-Балазурий санаб ўтилган илмларни ўрганиш учун бир неча йил вақт сарфлади. Шундан кейин халифа саройидаги илмий жамоага қайтадан қўшилди. У халифа Маъмун даврида ўз истеъдодини кўрсатишга ҳаракат қилган, бироқ ёшлиги ва тажрибасизлиги сабабли халифанинг шоирлари билан баҳслаша олмаган эди.

Халифалик бошқаруви ал-Мутаваккилга ўтганида мўътазилийларни сиёсий вазифадан четлатиш ва аҳли сунна уламоларининг мавқеини тиклаш бошланди. Шундан сўнг Аҳмад ибн Яҳё ҳам халифанинг шоирлари жамоасига қўшилиш имконига эга бўлди. Халифалик саройи шоирлари асосан халифалар, вазирлар ва давлат қўмондонларини мадҳ этувчи шеърлар ёзиш билан шуғулланган. Мутаваккил даврида уларга ал-Бухтарий аш-Шомий раҳбарлик қилган. Ал-Балазурийнинг шеърлари фақат мансабдор шахсларни мадҳ этишга эмас, балки уларга ҳажвий йўл билан масъулиятини эслатиб қўйишга қаратилган эди. Шунинг унинг ижодида рухий тарбияга оид мавзуларни учратиш мумкин (ал-Адим, 2008).

IX аср) каби муҳаддислар сабоқ олган.

⁸ Муҳаммад ибн Мусоффа ал-Ҳимсий – хофиз ва муҳаддис. Ундан Иброҳим ибн Саид ал-Жавҳарий, Абу Довуд ас-Сижистоний, Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ал-Доримий, Аҳмад ибн Саҳл ан-Найсобурий ва бошқалар ҳадис ривоят қилган.

⁹ Муҳаммад ибн Абдурахмон – муҳаддис. Имом ал-Бухорий “ат-Таърих ал-кабир” асаридан уни Абу Исҳоқ ал-Физорийдан ҳадис эшитганлиги ҳақида маълумот берган. Хатиб ал-Бағдодий ва ибн Ҳажар ал-Асқалоний Муҳаммад ибн Абдурахмон ишончли муҳаддислардан бўлганини айтган.

Аллома халифа Мутаваккилнинг надими¹⁰ даражасига кўтарилган (ас-Сафдий, 2000).

Аҳмад ал-Балазурий халифалар Мутаваккил (847–861), Мустаъин (862–866), Муътаз (866–869) билан дўстона муносабатда бўлди. Манбаларда унинг халифа Мунтасир (861–862) билан алоқаси ҳақида маълумот кузатилмади. Эҳтимол, унинг халифалик даври қисқа ва сиёсий низоларга тўла бўлгани учун нафақат ал-Балазурий, балки бошқа адиблар билан ҳам шеърий мажлисларда қатнаша олмаган. Лекин у халифа Мустаъин (862–866) нинг яқин кишиларидан бири эди. Халифа Муътаз (866–869) ўғилларидан бири Абдуллоҳни¹¹ тарбия қилишни Аҳмад ибн Яҳёга топширган (Ал-Балазурий, 1996).

Аҳмад ибн Яҳёнинг халифа Мустаъин олдида даражаси кўтарилишига сабаб бўлган воқеалардан бири манбаларда зикр қилинади. Унда айтилишича, халифа шоир ал-Бухтарий аш-Шомийнинг халифа Мутаваккил ҳақидаги бир шеърини айтиб, ким ўзи ҳақида шу каби шеър ёзса, уни мукофотлашни ваъда қилади. Кўп фурсат ўтмай ал-Балазурий Мустаъинни мадҳ этувчи шеър ёзади ва халифанинг мукофотига сазовор бўлади (ас-Сафдий, 2000). Ибн ал-Адимнинг келтиришича, халифа совға сифатида шоирга 7000 динор пул берган ва уни сақлаб туриб, муҳтож бўлганида ишлатишни буюрган. Бироқ олим берилган пулни эҳсон қилиб юборган (ал-Адим, 2008). Албатта бу воқеа шоир ва тарихчи ал-Балазурийнинг юксак истеъдод эгаси бўлганини кўрсатади. Халифа ўша даврдаги сиёсий ҳолатни ҳисобга олиб, алломага берилган пулни ўзи учун асраб қўйишни тайинлаган, бироқ у эҳсон қилишни афзал кўрган.

Халифалар ал-Муҳтадий (869–870) ва ал-Муътамид (870–892) ҳукмронлиги даврида у моддий жиҳатдан қийин аҳволда қолган (ал-Ҳамавий, 1993). Эҳтимол, унинг бу ҳолатга тушишига мансабдор шахсларни ҳажв қилиши сабаб бўлган. Чунки ал-Муътамид даврида ундан ҳатто дўстлари ҳам юз ўгиради (Ал-Балазурий, 1996).

Шундай бўлса-да, Аҳмад ибн Яҳё илмий ва ижодий фаолиятини тўхтатмади. Айнан шу даврда (868–869) ал-Балазурий ўзининг “Футуҳ

¹⁰ Надим – бугунги кундаги вазир ёки маслаҳатчи ўрнидаги давлат мансаби.

¹¹ Абдуллоҳ ибн ал-Муътаз – аббосий халифаларидан бири. У 861 йил Бағдодда туғилган. Абдуллоҳ шоир ва адиб бўлиб, шеъриятда “ал-бадий” илмига асос солган. У 909 йили Муртазо биллаҳ номи билан халифа бўлган. Бироқ бир кун ҳам ўтмай ўлдирилган. Араб шоирлари унга бағишлаб марсиялар ёзган.

ал-булдон” (“Мамлакатларнинг фатҳ этилиши”) номли тарихий асарини ёзишга киришади. Асар “Футух ал-булдон ас-сағир” деб ҳам номланади. Бироқ Муҳаммад Шокир ал-Кутбий, Ёқут ал-Ҳамавий, Салоҳиддин ас-Сафдий ва ибн ан-Надим улар алоҳида асар бўлганини айтадилар ва “Футух ал-булдон” асарини “Китоб ал-футух”, “Футух ал-булдон ас-сағир” асарини эса, “Китоб ал-булдон ас-сағир” деб номлайдилар.

Ибн ан-Надимнинг “Ал-Фихрист”, Ёқут ал-Ҳамавийнинг “Муъжам ал-Удабо”, Салоҳиддин ас-Сафдийнинг “Китаб ал-вафий бил-вафийят” асарларида келтирилишича, ал-Балазурий “Китоб ал-булдон ал-кабир” (“Мамлакатлар ҳақидаги катта китоб”) номли асар ҳам ёзган, лекин у охирига етказилмай қолган ва бугунги кунгача етиб келмаган.

Аҳмад ал-Балазурий “Китоб ансоб ал-ашроф” (“Шарафли инсонларнинг насаблари ҳақида китоб”) номли асарнинг ҳам муаллифидир (ал-Кутбий, 1973). Асарнинг маълум қисми 1884 йили Германиянинг Тюбинген шаҳрида “Ўн биринчи жуз” номи билан нашр этилди. 1938 йили Куддусда асарнинг тўртинчи ва бешинчи жузлари чоп қилинади. 1959 йили Қоҳирада Муҳаммад Ҳамидуллоҳ (1908–2002) томонидан китобнинг биринчи жузи, 1973 йили Байрутда Муҳаммад Боқир ал-Маҳмудий (1935–1980) томонидан асарнинг иккинчи жузи нашр қилинди. 1978 йили Байрутда Доктор Абдулазиз ад-Даврий (1919–2010) китобнинг аббосийлар даврига тегишли қисмини нашр этгирди. 1979 йили Доктор Ихсон ал-Амад (1932–1995) асарнинг Абу Бақр Сиддиқ ва Умар ибн ал-Хаттоб ҳаётига оид қисмини Қувайтда нашр қилди. “Ансоб ал-ашроф” асарининг тўлиқ нашри 1996 йили Байрутда Дар ал-фикр нашриётида Сухайл Заккор (1936–2020) ва Риёз Абдуллоҳ ибн Зубайр-Зириклий томонидан 13 жузда амалга оширилди (Ал-Балазурий, 1996).

“Ансоб ал-ашроф” асарининг 1996 йилда чоп этилган нашрига китобнинг қуйидаги қўлёзма нусхалари асос қилиб олинди:

1. Работ нусхаси. Мазкур қўлёзма Марокаш пойтахти Работ шаҳридаги халқ кутубхонасида 79 рақам остида сақланади. У китобнинг бошқа нусхаларига нисбатан тўлалиги ва мукамаллиги билан ажралиб туради. Қўлёзма 1261 йили Дамашқда Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Мосулий томонидан кўчирилган. Котиб китобни кўчиришда ўз даврида мавжуд бўлган қадимий нусхалардан фойдаланган.

2. Истанбул нусхаси. Ушбу қўлёзма Истанбулдаги Сулаймония кутубхонасида 598 рақам остида сақланади. Қўлёзма 1711 йили Аҳмад ибн Ҳасан Ашмовий томонидан Дамашқ нусха асосида кўчирилган.

3. Мулкийя кутубхонаси нусхаси. Қўлёзма-нинг бу нусхаси ҳам Марокаш пойтахта Роботда, Мулкия кутубхонасида 6914 рақам остида сақланади. Ундан фақат учинчи жуз таҳқиқида фойдаланилган. Мазкур нусха чиройли мағрибий хатида ёзилган (Ал-Балазурий, 1996).

“Ансоб ал-ашроф” асарида Одам алайҳиссаломдан то Муҳаммад (с.а.в) даврларигача бўлган араб қабилалари шажараси, Муҳаммад (с.а.в) нинг пайғамбарлик фаолияти, Муҳамма алайҳиссаломнинг қариндош-уруғлари ва ўша даврда машҳур бўлган араб қабилалари насаблари ҳақида маълумот берилган. Шунингдек, асарда умавий ва аббосий халифалар насаби, хорижийлар ҳаракати баён қилинган. Асар бобларида ёритилган мавзулардан билиш мумкинки “Ансоб ал-ашроф” илк ўрта асрларда яшаган машҳур араб қабилалари ва уруғларининг насаблари, ўша даврда юз берган сиёсий-ижтимоий ҳаёт ҳақида маълумот берувчи қимматли манба ҳисобланади.

Муҳаммад ибн ан-Надим асарни “Китаб ал-Ахбор вал-ансоб” (ан-Надим, 1997), ибн ал-Адим “Ансоб ал-ашроф” (ал-Адим, 2008), Ёқут ал-Ҳамавий ва Салоҳиддин ас-Сафдий “Жумалу насаб ал-Ашроф” (ал-Ҳамавий, 1993), (ас-Сафдий, 2000), Шамсиддин Заҳабий “ат-Тарих ал-кабир” (Заҳабий, 2006) номлари билан зикр қилган. Ибн ал-Адим асарни таърифлаб шундай дейди: “у мазмунли ва фойдали китоб бўлиб, ал-Балазурий вафоти сабабли тугалланмай қолди”. Ушбу таърифдан билиш мумкинки асар муаллиф ҳаётининг сўнги йилларида ёзилган ва ниҳоясига етмай қолган.

Аҳмад ал-Балазурий таржимонлик фаолиятини ҳам олиб борган ва форс (пахлавий) тилида ёзилган бир қатор асарларни араб тилига таржима қилган. Хусусан, у “Китоб аҳд Ардашир” (“Ардашир ҳукмронлиги ҳақида китоб”) номли қадимги эпосни араб тилига шеърый усулда таржима қилган (ан-Надим, 1997).

Аҳмад ал-Балазурийнинг аниқ вафот этган вақти маълум эмас. У умрининг охирида чалинган касаллиги туфайли ал-бимористон (البیمارستان), яъни касалхонага тушиб, ўша ерда вафот этган. Тарихчилар унинг вафоти ал-Муътаид (870–892) халифалигининг охирида ёки ал-Муътаид (892–902) халифалигининг аввалида бўлганлигини зикр

киладилар (Ибн Касир, 1997). Шунинг учун унинг вафоти 891 ёки 892 йилга нисбат қилинади.

Ал-Балазурийнинг “Футуҳ ал-булдон” (“Мамлакатларнинг фатҳ этилиши”) асари арабларнинг фатҳ юришлари ҳақида ҳикоя қилувчи махсус ёзилган дастлабки асарлардан биридир. Унинг ҳозирги кунгача етиб келган матни 622 йилдан 869 йилгача бўлган давр ичида юз берган воқеалар баёнини ўз ичига олади. Асарда арабларнинг турли мамлакатларда олиб борган фатҳ урушларидан ташқари у ерларнинг маданияти, дини, ҳукмдорлари, иқтисодий ва ижтимоий ҳолати, арабларнинг бошқарув тизими, хирож йиғими, пул-молия сиёсати ва бошқа масалалар ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган.

НАТИЖА

Асар биринчи марта голландиялик шарқшунос Михаил Ян де Гук (1836–1909) томонидан 1866 йили Лейденда нашр этилди. Шу нашр асосида 1901, 1932 йиллари Қоҳирада чоп этилди. Мазкур шаҳарда 1956, 1958 йиллари Салоҳиддин ал-Мунжид томонидан таҳқиқ қилинди. 1957, 1978, 1983, 1987, 1991, 2000 ва 2013 йиллари асар Байрутда нашр қилинди (Ал-Балазурий, 1996). “Футуҳ ал-булдон” асари 1884 йили лотин тилига таржима қилинган эди. Кейинчалик 1916 йили Филип Хури Хитти томонидан инглиз тилига (Hitti, 1916), 1924 йили Кларк Моргиттен томонидан франсуз тилига (Al-Baladhuri, 1924), 1917-1924 йиллар давомида Оскар Решер томонидан немис тилига (O. Rescher, 1917), китобнинг бир қисми 1967 йили форс тилига таржима қилинади. Асарнинг айрим қисмлари турли йилларда бир неча шарқшунослар томонидан рус тилига таржима қилинган. Хусусан, Иордания ва Фаластин тарихига оид қисмларини 1897 йилда Н. Медников (Н. Медников, 1897), Озарбайжон ва Арманистон ҳудудларига тегишли қисмини 1927 йилда П. Жузе (П. Жузе 1927), Хуросон тарихага оид қисмларни 1939 йилда С. Волин (С. Волин, 1939), Туркменистон ва унга қўшни ҳудудларни 1960 йилда Л.Куббеля ва В. Матвеев (Л. Куббеля, В. В. Матвеева, 1960) ҳамда 1968 йилда Л. Надирадзе (Л. Надирадзе, 1968) таржима қилган (Г. Гоибов, 1987).

“Футуҳ ал-Булдон” асарининг бугунги кунда 3 та қўлёзма нусхаси мавжуд. Улардан энг қадимийси Америка Қўшма Штатларининг Нью Хавен шаҳридаги Яле университети кутубхонасида сақланади. Қўлёзма Ландберг бўлимида 1262

рақам остида бўлиб, бошқа нусхаларга нисбатан қадимийлиги билан ажралиб туради. Унинг котиби Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Аҳмад ал-Фарғоний (ваф. 973) тарихчи Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийнинг шогирди бўлган. У ат-Табарийнинг “Тарих ар-русул ва ал-мулук” асарига қўшимча “Зайл тарих ат-Табарий” номли асар ёзган (Lynch, 2020). Ушбу қўлёзма қадимий бўлишига қарамай, асарнинг замонавий нашрларида унга мурожаат қилинмаган. Рян Ланч 2020 йилда нашр қилинган “Футуҳ ал-Булдон” асари тарихшунослиги ҳақидаги монографиясида қўлёзманинг Яле университети нусхаси ҳақида илмий жамоатчиликка маълум қилди (Lynch, 2020).

Асарнинг яна бир нусхаси 623/1226 йилда Аҳмад ибн Ниъма ал-Муқаддасий (1179–1269) томонидан кўчирилган. Мазкур қўлёзма нусхаси бугунги кунда Лейденда 430 рақам остида сақланади (Al-Beladsori, 1866). Асарнинг учинчи қўлёзма нусхасини 1447 йили Алоуддин ал-Қудсий аш-Шофезий (тахм. ваф. XV аср) кўчирган (ал-Балазурий, 1987). У 23264 инвентар рақами остида Лондондаги британия музейида сақланади.

Хуросон ва Ўрта Осиё ҳақидаги маълумотларни ал-Балазурий Абу Убайда Муаммар ибн ал-Мусанно ал-Балхий (728–824) ва Абу Ҳасан Али ибн Муҳаммад ал-Мадоиний (ваф. 843) каби тарихчи ровийларнинг сўзидан баён этган. Улардан ташқари муаллиф ўзининг Сурия шаҳарлари бўйлаб қилган сафари давомида учрашган у ёки бу воқеанинг қатнашчилари ва шохидларининг тилларидан ҳам маълумотлар келтирган. Асардан тарихда мавжуд бўлган, лекин бугунги кунда йўқ бўлиб кетган ёки номи ўзгарган жой номлари ҳақида маълумот олиш мумкин.

ХУЛОСА

Ал-Балазурий ўзининг асарида келтирилган тарихий маълумотлардан фойдаланишда уларга танқидий ёндашган. Шунинг учун бу асар фатҳ урушлари ва араб халифалигининг тарихи бўйича ҳаққоний ва ишончли манба ҳисобланади. X асрда яшаган тарихчи ал-Масъудий бу асардан кенг фойдаланган ва унга юксак баҳо бериб, “Китобда Шарқ ва Фарбдаги, Шимол ва Жанубдаги ўлкалар васф қилинди. Биз мамлакатларнинг фатҳ этилиши ҳақида ёзилган бундан яхши китобни билмаймиз”, деб айтган (ал-Масъудий, 2005). Ибн ал-Адим асарни “Мамлакатларнинг фатҳ этилиши ва уларнинг бошқаруви” деб номлаб, унда кўп фойдали

маълумотлар борлигини таъкидлаган (ал-Адим, 2008). Бу асар биз учун алоҳида аҳамиятга эга, чунки унда арабларнинг турли мамлакатларда олиб борган ҳарбий юришлари ва Араб халифалигининг илк давридаги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тарихи акс этган. Бу асар илк ислом тарихи билан шуғулланувчи ҳар бир мутахассис учун ибн Жарир ат-Табарий (839–923)нинг “Тарих ар-русул вал-мулук” асари сингари энг муҳим манба сифатида эътироф этилади.

Шундай қилиб, Футух ал-булдон асари мусулмон ўлкаларининг VIII–IX асрлар тарихи ҳақида маълумот берувчи қимматли асар ҳисобланади. Унинг ўрта аср тарихчилари ва бугунги кун тадқиқотчилари томонидан ўрганилиши китобнинг аҳамиятини кўрсатади. Асарда келтирилган Ўрта Осиё тарихига оид маълумотлар илк ўрта асрларда юртимизда мавжуд бўлган шаҳарлар, халқлар, уларнинг урф-одатлари ва маданиятини ўрганишга ёрдам беради.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Куббеля Л., Матвеева В. Арабские источники VII-X веков. Древние и средневековые источники по этнографии и истории народов Африки южнее Сахары, 1960.
2. Al-Baladhuri. The Origins Of The Islamic State // Translated by Francis Clark Murgotten. – New York: Columbia University Press, 1924.
3. Al-Beladorsi. Liber expugnationisregionum / editor: M. J. De Goeje. – Leiden: Lugduni Batavorum, 1866.
4. Hitti, P. K. The Origins of the Islamic State: Translation with Annotations Geographic and Historic Notes of the Kitāb Futūḥ al-Buldān of al-Imām abul-Abbās Aḥmad ibn-Jābir al-Balādhuri. – New York: Columbia University Press, 1916.
5. Lynch, R. J. Arab Conquests and Early Islamic Historiography TheFutuh al-Buldan of al-Baladhuri. – London: Bloomsbury publishing, 2020.
6. O.Rescher. El-Beladori’s kitab futuh el-buldan. Leipzig: Otto Harrassowitz, 1917.
7. Puri, N. Rasayana: Ayurvedic herbs for longevity and rejuvenation. – London and New York: Taylor & Francis, 2003.
8. Абдухалимов, Б. «Байт ал-ҳикма» ва Ўрта Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2004.
9. Ал-Адим, И. Буғя ат-галаб фи тарихи Ҳалаб. Байрут: Дар ал-фикр, 2008.
10. Ал-Асқалоний, И. Ҳ. Лисан ал-мийзан I жуз. – Байрут: Дар ал-башаир ал-исламийя, 2002.
11. Ал-Бағдодий, А.-Х. Тарихи мадинати Бағдод, – Байрут: Дар ал-ғариб ал-исламий, 2001. J. 4.
12. Ал-Балазурий. Мукаддима Ансоб ал-ашроф. – Байрут: Дар ал-фикр, 1996.
13. Ал-Балазурий А. Футух ал-булдон. – Байрут: Муассаса ал-маориф, 1987.
14. Ал-Жаҳшиёрӣ М. и. Китаб ал-вузаро вал-куттаб. – Байрут: Дар ал-фикр ал-ҳадис, 1988.
15. Ал-Кутбий М. и. Фаваг ал-вафаёт, I жуз. – Байрут: Дару Содир, 1973.
16. Ал-Марзбоний М. и. Муъжам аш-Шуаро. – Искандария: Ал-ҳайъа ал-амма ликусур ас-сақофа, 2006.
17. Ал-Масъудий А. и. Муруж аз-заҳаб. – Байрут: Ал-мактаба ал-асрийя, 2005.
18. Ал-Ҳамавий Ё. Муъжам ал-Удабо – Байрут: Дар ал-ғариб ал-исломий, 1993. J. 1.
19. Ан-Надим М. и. Ал-Фихристон. – Байрут: Дар ал-маърифат, 1997.
20. Асокир А. и. Тариху мадинати Димашқ. – Байрут: Дар ал-фикр, 1995. J. 6.
21. Ас-Сафдий С. Китаб ал-вафий бил-вафаёт. – Байрут: Дар ихё ат-турос ал-арабий, 2000. J. 8.
22. Гоиров Г. Завоевание Хорасана (Извлечения из сочинения «Футух ал-булдан»). – Душанбе: издательство “Дониш”, 1987.
23. Жузе П. К. Книга завоевания стран, из соч. Балазори. Пер. с арабского П.К. Жузе. – Баку: Обследования и изучения Азербайджана, 1927.
24. Заҳабий Ш. Сияр аълам ан-Нубала. – Қоҳира: Дар ал-ҳадис, 2006. Ж. 10.
25. Зоҳидов Қ. Ислом тарихи. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёти, 2013.
26. Ибн Касир И. Ал-бидая ван-нихая. – Байрут: Дар ихё ат-турос ал-арабий, 1997. J. 11
27. Надирадзе Л. Текст приводится по изданию: Хрестоматия по истории Халифата. – Москва: МГУ, 1968.
28. Медников Н. Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов по арабским источникам. Православный палестинский сборник, 1897
29. Насруллаев Н. Манбашунослик. Дарслик. – Тошкент: Наврўз, 2020.
30. С. Волин. Извлечения из «Китаб футух ал-булдан» ал-Балазури. – Москва: ИАН СССР, 1939.
31. Самъоний. Ал-ансоб.– Байрут: Дар ал-жинон, 1988. Ж. 1.
32. Ҳожи Халифа. Кашф аз-Зунун. – Байрут: Дару ихё ат-турос ал-арабий, 1981. Ж. 1.

